

Låsta mönster eller öppna fönster

Om traditioner och spänningar i religionsfilosofin

CATHARINA STENQVIST

Är traditionen vårt öde?

«Vad och hur vi än försöker tänka, tänker vi inom traditionens ramar» skriver Heidegger. På flera sätt har Heidegger naturligtvis rätt. Vi tänker inom ett givet system redan av det enkla skälet att vi föds in i något redan tillrättalagt. Men är det allt? Om vi är så låsta i ett system och blott förmår röra oss inom traditionens ramar hur kan vi då förklara utveckling och förändring? Vi föds in i en färdig värld, skriver Heidegger på ett annat ställe. Men är den så färdig, som Heidegger säger? Är det inte snarare så att vi *upplever* den som färdig och tror oss inte om förmågan till förändring? Och är inte Heidegger själv, i sitt försök att skifta fokus från frågan om metafysik till frågan om varat, ett uttryck för förmågan att kunna förhålla sig till en tradition? Är det inte att underskatta oss själva om vi inte tror på att vi faktiskt kan *förhålla oss* till det givna? Vi är inte rätt och slätt immanenta varelser utan också transcendenta i den mycket enkla betydelsen att vi såväl mentalt som kroppsligt är vända mot ett «objekt», intentionala, vi bestäms av hur och på vilket sätt vi förhåller oss till någon eller något. Vi är inte alldeles i händerna på vad som kommer utifrån, vi är också i händerna på oss själva! Lika mycket som traditionen präglar oss kan vi präglas av vår autonomi. Vår födelse, vår utgångspunkt är given, förutsättningarna är presenterade, men sedan kan vi gå i vilken riktning vi vill, förhålla oss fritt, skapa nya system och konstruktioner. Vi är inte traditionens, kontextens och systemets slavar!

Är religionsfilosofin vårt öde?

Måste religionsfilosofi se ut som den gör? Och hur ser den ut? Om jag bläddrar i den religions-

filosofiska litteraturen händer det sällan att jag blir särskilt överraskad. Den ena innehållsförteckningen efter den andra ser på det stora hela taget likadana ut, liksom de återkommande frågorna och problemställningarna. Ibland varieras bokens uppläggning och tyngdpunkt. Har jag då resignerat med ålderns rätt? Nej, alldeles tvärtom. Jag törstar efter nytt, att liksom den berömda flugan finna vägen ut ur glaset. Vad skulle kunna hända om glaset inte längre håller mig tillbaka och hur ser det ut utanför glaset? Vad händer om jag bryter hinnan mellan mig själv och yttervärlden, när filtret försvinner och jag föds för andra gången? Skulle inte den födelserna kunna innebära tesen att världen faktiskt inte är färdig, att inget i själva verket är givet? Att våga det språng som Kierkegaard kanske mest av allt blivit berömd för, språnget ut i det okända, som är trons språng, att våga släppa förhöjningar och lita på att jag flyter också utan säkerhetsväst. Vad skulle kunna hända med den gamla världens slitna frågor och problem om vi vräker allt över bord och börjar från början? Förändras världen? Förändras jag? Förändras problemen eller är de en gång för alla givna och kan endast behandlas i sin stöpta form? Förändras religionsfilosofin?

Kan terapi hjälpa?

Vad utmärker religionsfilosofi? Ja, på sitt sätt har en kanon utbildats vad gäller såväl de klassiska filosofer som representeras som de frågor och problem som diskuteras. Tveklöst finner vi Anselm, Descartes, Hume och Kant. Och problemen, vilka är då de? Ja, de gäller kunskapens och språkets möjligheter och omöjligheter, yttervärdens existens, frågan om objektiva värden, men först som sist avhandlas frågan om Guds exis-

tens. Gudsproblemet är navet från vilket övriga frågor utgår och i slutändan återgår till. En tröstlös verksamhet med andra ord? Ja och nej. Å ena sidan framställs teistens position, å andra sidan framställs ateistens position. Båda har lika mycket fog för sig. Den enes rimlighet är den andres orimlighet. Kanske har vi fastnat i våra paradig, vår kontext, vårt språkspel. Och kanske är det Humes fel alltihop. I sina *Dialoger* formulerade han programmet som sedan blivit legio. Vill någon i elegant förpackning möta religionsfilosofins frågor, problem och lösningsförslag genialt presenterade så läs Hume. Här fattas inget. Den behandlade huvudfrågan gäller Guds väsen. Kring den har tre män samlats för samtal. Philo, som kanske är Hume själv, är skeptikern, som inte tror på något. Vana och inte kunskaper styr mänskligt liv. Cleanthes representerar empirisk teism och menar att Gud bevisas av alltings ändamålsenlighet. Demea är den ortodoxa rationalisten. Gud är helt annorlunda men kan gripas genom förnuftiga resonemang. De tre positionerna är var och en behäftade med brister vilka påvisas i samtalet mellan de tre männen. Den empiriska teismen utmanas av det ondas problem som för ändamålstanken innebär en regelvidrighet. Rationalistens hållning är svag då den så föga har inflytande i det mänskliga livet. En Gud bortom empirin, vad är det för poäng med det? Samtalet böljar fram och tillbaka. Ett av Philos argument, tillvaron kan med lika goda skäl uppfattas teistiskt som naturalistiskt, har givit upphov till nutida religionsfilosofisk diskussion kring religionens kognitiva eller icke-kognitiva karaktär. Är religion en vetenskaplig hypotes eller ett grundmönster som Anders Jeffner föreslagit, eller en *blik*, en övertygelse oberoende av rationella argument, som den engelsken filosofen Hare hävdar. Den ena förklaringen har inte mer fog för sig än den andra. Det gör varken från eller till om argumenten senare har förfinats eller byggts ut, för i det här samtalet mellan de tre männen är allt samlat och genomlyst.

Men vår tid erbjuder något som dock saknas hos Hume, förhållandet mellan språk och verklighet, eller snarare språkets förhållande till tanken om språket. Dagens huvudtema inom i många vetenskaper är «the linguistic turn». Har idag våra verklighetsrelaterade frågor i själva verket blivit en lek med ord ungefär som Witt-

genstein en gång tänkte, att vägen ur språkabyrinten är en fråga om terapi. Till vilken kategori hör våra filosofiska och teologiska frågor? Hör de hemma i terapins eller tankens värld? Möjligen hör de hemma i båda. När terapin har gjort sitt och löst upp segmentering och fastlåsta mönster ser vi kanske mer klart var vår arbetsinsats behövs och vad som kräver våra helhjärtade engagemang.

Bertrand Russell menade att Wittgenstein i och med sin språkspels-uppfattning givit upp filosofin, att han inte längre orkade uppfatta de filosofiska problemen som genuina. I en språkterapi skulle problemen upplösas. Om språket användes med tanke på ordanvändning visar sig problemen vara illusoriska. Kanske just här finner vi filosofins knut. Är filosofi en språkfråga, en semantik, eller utgörs fundamentet av ontologi, verklighetens beskaffenhet, våra möjligheter till kunskap? Men framförallt: vilken är och hur ser relationen ut mellan språk och verklighet? Vem är människan som kommunicerar och relaterar sig till omgivning och yttervärld? Filosofin skulle nog må bra av en mer genomtänkt antropologi och genomlyst av mänsklig psykologi.

Spännande möten

Religionsfilosofi är en i flera avseenden spänningsfylld disciplin. För det första bär den på den spänning som uppstår i mötet mellan de två storheterna religion och filosofi. För det andra råder en spänning i att religionsfilosofi på en och samma gång sysslar med klassiska frågor som med sin uppgiftsbestämning och identitet. För det tredje innefattar religionsfilosofi den spänning som uppstår ur själva ämnesgenesen, mötet mellan tid och evighet eller frågan vad som händer i mötet mellan det ändliga och det oändliga. För det fjärde, den spänning som ligger i att religionsfilosofi är ohistorisk och icke-empirisk medan frågeställningarna är subjektbundna. Med icke-empirisk menar jag inte att det filosofiska tänkande skulle sakna empirisk grund. Texter av Thomas av Aquino kan t ex å ena sidan analyseras empiriskt-idéhistoriskt, författade som de är vid en viss tidpunkt. Men de kan å andra sidan utsättas för en ren begrepps- och meningsanalys.

Denna verksamhet är ohistorisk och icke-empirisk såtillvida som den ligger på ett metaplan där giltighetsfrågor diskuteras fria från sin kontext. Hur relationen mellan metaplan och empiri kan uppfattas och beskrivas är för övrigt i sig själv en klassisk problematik och en fråga för varje vetenskap.

Men vad är det då i det religionsfilosofiska sökandet som ger en sådan känsla av att gå i cirkel, att inte komma udenom? Dels, tror jag, beror det på att angreppssätten och problemformuleringarna så sällan förändras, dels på att de frågor och problem som ställs är av grundläggande karaktär och berör en existentiell grundproblematik så att frågorna helt enkelt inte kan te sig annorlunda. Om så vore, skulle måhända existensgåtan vara löst. Men att lösa livsproblematiken förefaller omöjligt så vi tvingas fortsätta vår grymma cirkelgång.

Måste angreppssätten, kanon, metoden, tematiken hela tiden se likadan ut? Problemen fortsätter att skava så länge vi behåller skon på. Släng då skon och vandra barfota vidare! Hur blir det då? Går det att arbeta vidare utan att uppfatta allt i grund och botten som illusoriska verksamheter.

Vilket grundmönster är korrekt? Inget kanske! Vad finns bakom grundmönstret? Och är det inte i den frågan själva knuten ligger? Vi lägger perspektiv på tillvaron, vi ser varandra genom erfarenheter och tidigare kunskaper, vi förblindas av fördomar. Men finns i detta konglomerat och olika filter inte en kärna som skulle kunna vara oberoende och ren?

Många av oss tycker att vi lever i uppbrottens tid, i en tid då de gamla systemen demoleras samtidigt som kontextens betydelse, och tanken att vi aldrig blir fria från våra sammanhang, mer än någonsin framhävs. Hur ska vi förstå det här spänningsfyllda förhållandet? Vi tror oss bryta sönder det som vi samtidigt hävdar att vi sitter fast i.

Grundmönster

Tanken på grundmönster antyder att människan skapar sin livsmening, hon söker ordning, struktur och orientering i vad som förefaller vara en hård och neutral värld. Liv utmärks av törst,

hunger och behov av struktur. Människans överlevnad beror av hennes organisationsförmåga i stort som smått. Grundmönstret är en organisering som hjälper henne att gå vidare och ger en grundläggande information om vad som bör göras härnäst. Det är som om grundmönstret eller den organisering av tillvaron som väljs är att uppfatta som kartan som bredds ut över terrängen. Ibland tänker jag på de färdiga bilmattor i plast barn breder ut över golvet för att lätt och snabbt ge sig och ge sina leksakbilar ett stipulerat trafiksystem. Så är också vårt grundmönster, en bilbana vi breder ut över den neutrala verkligheten för att bilda, organisera och finna mening i våra liv. Vi rör oss inom ramarna för vår bilbana. Förgäves försöker vi ibland glutta ut eller dra i fikarna för att nå myllret därunder.

Vad betyder våra skilda grundmönster? Den mest drastiska förändring ifråga om grundmönster är nog det förändrade seendet av jordens förhållande till solen, från geocentrism till heliocentrism. En i första hand kunskapsgivande förändring men hur och på vilket sätt har den påverkat oss i någon djupare mening? Vi vet att de då samtida kyrkliga företrädarna upprördes eftersom den förändrade uppfattningen inte stämde med bibliska utsagor. Men vi som kanske inte bryr oss om en biblisk överensstämmelse: i vilken djupare mening påverkar oss detta förändrade grundmönsterseende? Hur sol och jord förhåller sig till varandra, spelar det någon roll för människors levnadsvillkor? Förändrar det situationen för nödlidande, för rika och/eller för våra livsåskådningar? Människan fortsätter i sin vardag och hon vet varken mer eller mindre om sin ingång och sin utgång. Så vilken funktion fyller grundmönstret? Orienteringskartans, och det är viktigt nog! Men kartan säger inget utöver sig själv, den är som ett slutet system. Vi lever i ett slutet system i den mån vi låter oss fullständigt fångas av kartan. Och här inställer sig frågan i vad mån och på vilket sätt de religionsfilosofiska frågorna är av kartkaraktär och systemgenererade? Vad finns utanför kartan? Hur ser frågorna ut där? Vad händer med degen om jag slänger receptet? Finns då inte degen? Kanske behöver vi slänga våra gudsföreställningar. Borde vi inte stämmas till eftertanke av att våra föreställningar ställer till oreda i organisationssystemet? Så varför inte förklara den

klassiske guden död som Nietzsche en gång gjorde?

Omöjligheter

Var kommer empiriskt omöjliga föreställningar ifrån? Och hur kan det vara att tanken förmår röra sig över tid och rum men att kroppen är fjättrad vid situationer? Oscar Reuterswärd gör omöjliga figurer, som är möjliga att framställa.

Det är just det som är så obegripligt att på ett metaplan sysslar filosofi med den omöjliga livsgåtan som om den vore möjlig att lösa. Men problemen går i cirkel, biter sig själva i svansen av det enkla skälet, kanske, att där vi söker och sättet vi söker på, är oriktigt. Eller kanske ännu hellre: det finns inget riktigt sätt. Arbetar religionsfilosofin med skenproblem eller ej? Är frågan om Guds existens en giltig fråga? Teisten tycker naturligtvis det, ateisten tycker naturligtvis inte så.

«Life is a surd», var det inte så Hume skrev i sina *Dialoger*. Vår situation och våra förhållanden förefaller minst sagt absurda. Vi lever utan att veta varför vi lever. Vi får inga svar på de mest grundläggande och avgörande frågorna. Vi söker i rymden, vi söker i människans innersta, vi skapar topografierna över hennes psyke, vi bygger ut våra strukturer och infrastrukturer, vi lär oss språk, vi delar ut Nobelpris till framstående forskare som hjälper mänskligheten att leva vidare, leva bättre, men som likväl inte ger svar på frågorna om vadan och varthän. För teisten finns svar att hämta i trosövertygelser. En gång och någonstans kommer människan att återförenas med sin skapare och då får frågorna sina svar, sina upplösningar. Det är bara det att gudstron genererar otaliga problem och det måhända allvarligaste berör frågan om guds väsen. Så många tvivelaktiga drag hos Gud framkommer redan vid den mest okulära besiktning. För ateisten finns svar och kanske till och med lättnader, befrielsen från en önskad gud, i naturliga, biologiska och fysiologiska förklaringar, men vad blir då av livsmeningen? Men kanske också den låter sig beskrivas i biologisk grundad terminologi? Men är inte det att förenkla! Detta gigantiska skådespel som livet är. Den planet vi bebor och som snurrar runt i en rymd av otaliga plane-

ter och stjärnsystem. Och här går vi fyllda av arbete, möda och drift att överleva och vi vet inte varifrån vi kommer eller vart vi är på väg! Lika emotionellt smärtsam som föreställningen om ett gudomligt upphov är, är nog övertygelsen om slumpen och den blinda viljan som skäl till våra liv.

Öppna fönster

Ska vi då ge upp våra religionsfilosofiska mödor. Visst inte! Här finns mängder att göra. Den första utmaningen består i att våga gå utanför mönstret och kontexten. Men låt mig förtydliga. Vi ska inte i första hand skapa nya mönster utan brottas med hur vi bryter ned mönster, hur det ser ut när kartan är hoprullad. Finna nya frågor och formuleringar. Vidga fältet för vad som är angeläget. Men mest av allt kanske alltid verka i medvetenhet om det egna subjektets roll. Utan våra medvetanden funnes ingen kunskap, ingen yttervärldsfråga, ingen gudsdiskussion. Är självkänedom och alltmer förfinad psykologisk insikt vägen att handskas med de filosofiska frågorna?

Referenslitteratur

- Heidegger, M., *Sein und Zeit*. Niemeyer, Halle 1927. (Matz, R: *Varat och Tiden*. Doxa, Lund 1981).
- Hume, D., *Dialogues Concerning Natural Religion*. Hafner Publishing Company, New York och London 1969.
- Jeffner, A., *Butler and Hume on Religion* (diss. Uppsala). Diakonistyr., Stockholm 1966.
- Jeffner, A., *Religionsfilosofisk debatt*. Verbum, Stockholm 1967.
- Mitchell, B. (ed), *The Philosophy of Religion*. The Oxford University Press, London 1971.
- Nietzsche, F., *Den Glada Vetenskapen*, Korpen, Göteborg 1987.
- Wittgenstein, L., *Filosofiska Undersökningar* (Philosophische Untersuchungen). Thales, Stockholm 1953.